

# İktidarın Sembolik Dili: Sâmerâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Unvanları

Mehmet Ali KAPAR 

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,  
Karaman, Türkiye, [mkapar78@gmail.com](mailto:mkapar78@gmail.com) (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Ebubekir Sıddık ÖZANLAYAN 

Uzm., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,  
Karaman, Türkiye, [ezoanlayan@gmail.com](mailto:ezoanlayan@gmail.com)

## Makale Bilgileri

## ÖZ

### Makale Geçmişi

Geliş: 31.05.2024

Kabul: 23.12.2024

Yayın: 31.12.2024

### Anahtar Kelimeler:

Abbâsî Halifeleri,  
Sâmerâ Dönemi,  
Diplomasi,  
Unvan,  
Lakap.

Devlet kademesi içerisinde kullanılan lakap ve unvanlar kişiler arasındaki hiyerarşiyi tanzim eder ve yöneticilerde hükümdarlık alameti olarak da sayılır. Abbâsî Halifeleri, tarih boyunca değişen siyasi ve toplumsal şartlara uyum sağlamak adına farklı zamanlarda çeşitli unvanlar kullanmışlardır. Bu unvanlar, Halifelerin sahip olduğu liderlik rollerinin çeşitliliğini ve genişliğini vurgulamaktadır. Abbâsîlerin Halife el-Mu'tasim tarafından başlatılan ve 836 ile 892 yılları arasında devam eden kısmı "Sâmerâ Dönemi" olarak adlandırılır. Sâmerâ dönemi halifeleri, diğer dönemlerde olduğu gibi unvan ve lakaplar kullanarak hükümdarlıklarını daha etkili hale getirmek istemişlerdir. Çalışmada, tüm Abbâsî Halifeleri tarafından kullanılması bir gelenek olan Halifelik unvanlarının Sâmerâ Dönemine yansımaları ve bunların sadece bir lakap değil, aynı zamanda siyasi, dini ve kültürel anlamlar taşıdığına incelenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca Sâmerâ Dönemi, Abbâsî Halifelerinin unvanlarının iktidar sembolleri ve siyasi dinamiklerdeki rolünü araştırmaktadır. Yöntem olarak kavramların açıklanması, örneklendirmeler ve karşılaştırmalar kullanılmıştır. Temel tartışma konusu Sâmerâ döneminde Halife unvanlarında ne gibi değişikliklerin ve gelişmelerin olduğu ve ana kaynaklar merkezli olarak nitel araştırma yöntemi kullanılarak doküman analizi yapılmıştır.

## The Symbolic Language of Power: Titles of the Abbasid Caliphs of the Sâmerâ Period

## Article Info

## ABSTRACT

### Article History

Received: 31.05.2024

Accepted: 23.12.2024

Published: 31.12.2024

### Keywords:

Abbasid Caliphs,  
Sâmerâ Period,  
Diplomacy,  
Title,  
Epithets.

The titles and epithets used within the state level organise the hierarchy between individuals and are also considered as a sign of sovereignty in rulers. The Abbasid Caliphs used various titles at different times in order to adapt to the changing political and social conditions throughout history. These titles emphasise the diversity and breadth of the Caliphs' leadership roles. The period of the Abbasids initiated by Caliph al-Mu'tasim and lasted between 836 and 892 is called the "Sâmerâ Period". As in other periods, the caliphs of the Sâmerâ period wanted to make their reign more effective by using titles and epithets. This study aims to examine the reflections of the Caliphate titles, which were a tradition used by all Abbasid Caliphs, on the Sâmerâ Period and to examine that they were not only a nickname, but also carried political, religious and cultural meanings. It also investigates the role of the titles of the Abbasid Caliphs of the Sâmerâ Period in symbols of power and political dynamics. Explanation of concepts, exemplifications and comparisons are used as methods. The main topic of discussion is the changes and developments in the titles of the Caliphs during the Sâmerâ period, and document analysis was carried out using qualitative research method centred on the main sources.

**Atıf/Citation:** Kapar, Mehmet Ali – Özanlayan, Ebubekir Sıddık. "İktidarın Sembolik Dili: Sâmerâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Unvanları". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 9 (Aralık 2024), 42-58. <https://doi.org/10.47702/sema.2024.39>



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

## GİRİŞ

İslam devlet geleneğinin tarihi süreci içerisinde devlet başkanlarına ve onun temsil ettiği makama yönelik birçok unvan kullanılmıştır. Bu kullanımlar zamana, zemine ve geleneklere göre değişiklik göstermiştir. Ortak noktada *emirlik*, *meliklik* ve *halifelik* gibi unvanlar daha sık tercih edilmiştir. Hz. Peygamber sonrasında Hz. Ebubekir'e *Halîfetü Resûlillâh*, Hz. Ömer ve sonrasındakilere ise *Emîru'l-Mü'minîn* ve *Halife* sıfatlarının sık kullanıldığı görülür. İslam Hukuku'nda ise devlet başkanlığı ifade edilirken aynı anlamda kullanılan ve bir görev tanımı olarak *İmamet-i Uzmâ*, *Halifelik* ve *Mü'minlerin Emîrliği* şeklinde ifade bulmuştur. Bu şekilde vasıflandırılan kişiler yürütme yetkisinin sahibi olup en yüksek hükümet organıdır ve devleti yönetme yetkisini elinde bulundurur.<sup>1</sup>

Devlet başkanlarının kullandığı unvanlar sadece devlet içi ilişkileri ilgilendiren bir unsur olmayıp uluslararası ilişkileri düzenleyen diplomasinin de olmazsa olmaz parçalarından birisidir. Buna göre kişinin, kurumun unvanları ya da muhataba hitap etmede kullanılan unvanlar, onların konumunu ve alınacak muhataplık düzeyini de belirlerler. Bu unvanlar muhataba verilen değeri ve kendisinin üstünlük derecesini göstermesi adına diploması de önemli bir ayrıntıdır. Bu nedenle çalışmada incelenen dönemde halifelerin kullanmış oldukları unvanların bilinmesi, diğer devletler nezdinde temsiliyetini içerdiğinden dolayı önemlidir.

Abbâsi Halifeliliğinin değişen siyasi dinamikleri ve halifeler tarafından benimsenen unvanlar, bu dönemin karmaşık yapısını yansıtarak İslam toplumundaki liderlik geleneğinin evrimini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır. Abbâsi halifeleri, tarih boyunca değişen siyasi ve toplumsal koşullara uyum sağlamak amacıyla farklı dönemlerde çeşitli unvanlar kullanmışlardır. Bu unvanlar, halifelerin liderlik rollerinin çeşitliliğini ve kapsamını ortaya koymaktadır. Bu çalışma, özellikle Sâmerâ dönemi halifeleri ve sonrasında hüküm süren Muktefî-Billâh (902-908) ile Muktedir-Billâh (908-932) gibi Abbâsi halifelerinin kullandığı unvanların yalnızca birer isim değil, aynı zamanda siyasi, dini ve kültürel anlamlar taşıdığı gerçeğini incelemeyi amaçlamaktadır.

### 1. Sâmerâ Dönemi'nin Tarihsel Bağlamı

Abbâsîler (750-1258), İslam dünyasında en uzun süre hüküm süren halifelik hanedanı olarak tarihte önemli bir yer edinmiştir. Sâmerâ Dönemi, Abbâsi Hanedanlığının tarihinde kritik bir evre ve dönemeç olarak kabul edilmektedir. Söz konusu dönem, devletin askerî ve idarî gücünün zirveye ulaştığı bir süreçtir. Bu dönemde Abbâsîler, Orta Doğu'nun büyük bir bölümünü kontrol altında tutarak İslam dünyasında önemli bir kültürel ve entelektüel merkez konumuna gelmişlerdir. Ancak, siyasi istikrarsızlık ve iç çatışmalar, bu gücün sürdürülebilirliğini engellemiş ve sonraki yüzyıllarda devletin zayıflamasına ve nihayetinde çöküşüne zemin hazırlayan temel etkenler arasında yer almıştır.

Abbâsi Halifesi el-Mu'tasım tarafından başlatılan Sâmerâ Dönemi (836-892), başkentini Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşınmasıyla başlamıştır.<sup>2</sup> Halife el-Mu'tasım, Bağdat'ta artan politik karışıklıklar, isyanlar ve Abbâsi hükümetinin otoritesini sorgulayan hareketlerle karşı karşıya kalmış ve başkentini daha güvenli bir konuma taşınması fikrini gündeme getirmiştir. Diğer taraftan başkentini taşınması sadece güvenlik kaygılarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Abbâsi Devleti'nin siyasi ve toplumsal dinamiklerinde de önemli değişimlere yol açmıştır.<sup>3</sup>

Halife el-Mu'tasım'ın Sâmerâ'yı başkent olarak belirlemesinde, şehrin yeni kurulmuş ve Bağdat'a göre gelişmekte olan bir konumda, ayrıca savunmasının da daha kolay olması etkili olmuştur. Bu nedenle başkenti Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşıdı. Halife el-Mu'tasım'ın liderliğinde, Abbâsîler Orta Doğu'nun büyük bir bölümünü kontrol ettiler. Bu dönemde Abbâsi ordusu, güçlü bir mazbut kuvvet olarak tanındı ve bölgedeki diğer devletlerle

<sup>1</sup>Hüseyin Çeliker, "İslam Hukuku'nda Devlet Başkanlığı", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/26-27 (2008), 251.

<sup>2</sup>Hatice Kübra Topuz, "Abbâsi Başşehri Sâmerâ ve Abbâsi Tarihinde Sâmerâ Dönemi", *İstem* 18 (2011), 87-88.

<sup>3</sup>Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 85; Nuri Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere* (Samsun: OMÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, (2021), 78-82.

başarıyla rekabet etti.<sup>4</sup> Ayrıca Sâmerâ, Abbâsî Devleti'nin kültürel ve entelektüel merkezi haline geldi. Bilim, sanat ve edebiyatta büyük gelişmeler yaşandı. Abbâsî halifeleri, saraylarında entelektüel ve bilimsel çalışmaları teşvik etti ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden bilginleri ve entelektüelleri Sâmerâ'ya çekti.<sup>5</sup> Sâmerâ'nın bilimsel yönden gelişmesini sağlayanlar arasında Abbâsî halifesi Mu'tasım'ın veziri hatip ve edebiyatçı Muhammed b. Abdülmelik b. ez-Ziyat<sup>6</sup> ve Ahmed b. Hanbel<sup>7</sup> gibi isimleri saymak mümkündür.

Diğer yandan Sâmerâ Dönemi, Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık ve iç çatışmalar yaşanan bir dönem olarak da bilinir. Abbâsî Halifeleri, aile içi rekabetler ve emirler arasındaki güç mücadeleleriyle karşı karşıya kaldılar. Bu iç çekişmeler, devletin sonraki yüzyıllarda zayıflamasına ve çöküşüne zemin hazırladı. 9. yüzyılın sonlarına doğru, Abbâsîlerin gücü yavaş yavaş zayıflamaya başladı ve 10. yüzyıl boyunca iç ve dış tehditlerle karşı karşıya kaldı. Böylelikle devletin çöküş sürecine giden yol da açılmış oldu.

## 2. Sâmerâ Dönemi Abbâsî Halifeleri ve Mühürlerinde Kullandıkları Unvanlar

Abbâsî Halifeleri, yalnızca siyasi ve dini otoriteyi temsil etmekle kalmamış, aynı zamanda mühür ve yüzüklerinde kullanılan unvan ve isimlerle bu otoriteyi sembolleştirmişlerdir. Mühürlerde yer alan ifadeler, halifelerin kimliklerini, yetkilerini ve meşruiyetlerini vurgulayan bir araç olarak işlev görmüştür. Mühürlerde kullanılan unvanlar, hem halifelerin dini liderlik rollerini hem de siyasi üstünlüklerini ifade eden güçlü birer sembol olarak dikkat çekmektedir. Halifelerin tam isim künyeleriyle mühürlerdeki unvanlar arasında kurulan bağlantılar, yalnızca bireysel kimliklerin bir yansıması değil, aynı zamanda Abbâsî döneminin siyasi ve kültürel anlayışını da ortaya koyan birer ipucudur. Aşağıda Sâmerâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin mühürlerinde geçen unvanların yapısı ve bu unvanların halifelik kurumunun meşruiyeti üzerindeki etkileri incelenecektir.

Halife Mu'tasım-Billâh'a (833-842) Sâmerâ döneminin ilk halifesi olarak Me'mûn'un vefatından sonra, 833 yılında biat edilmiştir. Kardeşi Me'mûn'un politikalarını sürdüren Mu'tasım, 8 yıl 8 ay 8 gün süren hilafeti boyunca devlet yönetiminde önemli rol oynamış ve bu süreye atfen *el-Müsemmen/Sekizli Halife* unvanıyla anılmıştır.<sup>8</sup> Mühründe, "Hiçbir benzeri olmayan Allah'a hamdüsena olsun" ifadesi kazanmış olup bu ifade, hem onun dini otoritesini hem de Allah'a olan bağlılığını simgelemektedir.<sup>9</sup> Sâmerâ'da 842 yılında vefat eden Halifenin cenaze namazını oğlu Vâsik kıldırmıştır. Kaynaklar, Mu'tasım-Billâh'ın fiziksel olarak hoş görünümü, beyaz tenli veya kumral, orta boylu; karakter olarak ise güçlü, cesur ve ahlaklı bir kişi olduğunu belirtmektedir.<sup>10</sup>

Vâsik-Billâh'ın (842-847) künyesi Ebû Ca'fer el-Vâsik b. el-Mu'tasım b. Hârûn'dur. Vâsik'in babası Mu'tasım-Billah, annesi Karâtis'dir. Vâsik, babasının 842'de vefatından sonra 26 yaşında halife olmuş<sup>11</sup>, Beş yıl

<sup>4</sup> Ali Muhammed Sallâbî, *Abbâsîler Dönemi Murabıtlar Devleti*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 98; Mustafa Demirci, "Sâmerâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 32/70-71.

<sup>5</sup> Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

<sup>6</sup> Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi II*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), II/90.

<sup>7</sup> M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-80.

<sup>8</sup> Ebû'l-Hasab Ali b. el-Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, çev. Mithat Eser (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 337; Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/380-382; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/376-377; Hakkı Dursun Yıldız, "Afşin, Haydar b. Kâvûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/441-442.

<sup>9</sup> Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ, Hz. Peygamber ve Halifeler*, çev. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 467; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 338; Murat Bıyıklı, *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna Kadar Sâmerâ* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 31.

<sup>10</sup> Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 338; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 467.

<sup>11</sup> Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), IV/246; Kadir Kan, "Vâsik-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/548.

süre ile halifelik yaptıktan sonra 847'de vefat etmiştir. Vâsik'in mühründe "Vâsik'in tek dayanağı Allah'tır" yazmaktaydı.<sup>12</sup>

Mütevekkil-Alellâh'ın (847-861) künyesi Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellâh Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım el-Hâşimî el-Abbâsî'dir. Babası Abbâsî Halifelerinden Mu'tasım, annesi Türk kökenli Şucâ'dır. Halifelik süresi 847-861 yılları arasını kapsayan on dört yıldır.<sup>13</sup> Mütevekkil'in halifeliği devlet içerisinde huzurlu bir dönem olarak anılır. Kendisinden önceki üç halifenin politikalarını takip etmemiş, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde uygulanan sıkı politikalar neticesinde "Mihne"<sup>14</sup> denilen baskı dönemini sona erdirmiştir.<sup>15</sup> Mütevekkil-Alellâh'ın mühründe "Allah'tan başka ilah yoktur" yazmaktaydı. Döneminde en çok tepki çeken politikası ise Alioğullarına karşı uyguladığı dışlayıcı politika olmuştur.<sup>16</sup>

Mütevekkil'den sonra Abbâsî Halifesi olan Müntasır-Billâh'ın (861-862) tam künyesi, Ebü Ca'fer Ebü'l-Abbâs Ebü Abdillâh el-Müntasır-Billah Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellâh el-Abbâsî'dir. Annesi ise Rum kökenli Hubşiyye'dir. Müntasır'ın adı babasının ölümüyle ilişkilendirildiği için kötü bir şöhrete sahip olmuştur.<sup>17</sup> Onun döneminde, Türk nüfuzunun Abbâsî yönetiminde belirgin bir şekilde artması çevresinin dikkatini çekmiştir. Müntasır'ın hilafeti kısa sürmüş ve yakalandığı hastalığı nedeniyle 862 yılında vefat etmiştir.<sup>18</sup> Mühründe "Muhammed Allah'ın yardımıyla kazanır" ifadesi yer almaktaydı.<sup>19</sup>

Müstâin-Billâh'ın (862-866) tam künyesi; Ebü'l-Abbâs el-Müstâin-Billâh Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî'dir. Müstâin, Müntasır'ın vefatından sonra halife seçildiği sırada bir takım isyan hareketleri ile karşılaşsa da ordunun çoğunluğu Müstâin taraftarı olduğu için bu isyan hareketi kısa sürede bastırılmıştır. Ancak isyan tamamen engellenememiş, bu dönemde Bağdat'ta ve diğer bölgelerde şiddetli çatışmalar yaşanmıştır.<sup>20</sup> Müstâin'in halife seçilmesindeki önemli figürlerden olan Vasîf, Boğa es-Sagîr ve Otamış gibi Türk komutanlar, isyanları şiddetli bir şekilde bastırmışlardır. Fakat 866 yılında Musab b. Boğa el-Kebîr'in Mu'tez'in saflarına geçmesi, Müstâin'in halifelikten çekilmesine neden oldu. Halka bu durumun

<sup>12</sup>Bıyıklı, *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna*, 35-36; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 344; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 467.

<sup>13</sup>İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 467; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*, IV/259; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellâh, Ca'fer b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/212.

<sup>14</sup>Mihne: Mihne, bazı Abbâsî halifelerinin döneminde, Mu'tezile mezhebinin etkisiyle Kur'ân'ın yaratılmış (mahlûk) olduğu görüşünün devlet politikası haline getirildiği bir süreçtir. Bu dönemde, Halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın mahlûk olduğu) ilkesi doğrultusunda halktan ve özellikle bazı âlimlerden bu görüşe biat etmeleri talep edilmiştir. Biat etmeyi reddedenler ise ağır sorgulamalara maruz kalmış, cezalandırılmış ya da sürgün edilmiştir. Özellikle Halife Me'mûn döneminde başlayan bu uygulama, daha sonraki halifeler tarafından da sürdürülmüş ve dönemin dini-siyasi atmosferinde derin izler bırakmıştır. Bu zorlayıcı sorgulamalar ve dayatmaların yaşandığı dönem, kaynaklarda Mihne olarak adlandırılmıştır. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/26-28.

<sup>15</sup>Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köse (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), V/289; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvîed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), X/315; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*, IV/260-261; Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellâh, Ca'fer b. Muhammed", 32/212.

<sup>16</sup>İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 467; Ebü Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (ö. 709/1309), *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016), 174-175; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*, IV/281-283; Bıyıklı, *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna*, 36-39.

<sup>17</sup>Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 346; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 176; Nahide Bozkurt, *Abbâsiler*, 87-88.

<sup>18</sup>İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/23-24.

<sup>19</sup>Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 346; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468; Özaydın, "Müntasır-Billâh", 32/25.

<sup>20</sup>İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/25; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 346; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*, IV/290; Bozkurt, *Abbâsiler*, 87; Abdülkerim Özaydın, "Müstâin-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/112.

duyurulmasından sonra resmen yeni halife Mu'tez oldu.<sup>21</sup> Müstâin'in mühründe "Ahmed b. Muhammed" yazmaktaydı.<sup>22</sup>

Mu'tez-Billâh'ın (866-869) künyesi Ebû Abdillâh el-Mu'tez-Billâh Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî'dir. Babası Abbâsî halifelerinden Mütevekkil, annesi ise Kâbiha'dır.<sup>23</sup> Mu'tez, Türk nüfuzunun etkisiyle kardeşi Müstâin'in halifelikten çekilmesinin ardından halife olmuştur. Halifelik süresi boyunca Abbâsîler açısından önemli siyasi ve idari gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Saffârîler ve Tolunoğulları gibi vassal devletler ortaya çıkmış, aynı zamanda Deylemliler, Zenc, Ali oğulları isyanları çıkmış ve Hâriciler gibi isyancı gruplar etkinliklerini artırmıştır.<sup>24</sup> Mu'tez-Billâh'ın unvanı olan "Billâh/Allah'a dayanandır. Künyesinde yer alan bu ifade onun hem dini hem de siyasi liderlik iddiasını pekiştirmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere kullanılan bu tür ifadeler, unvanların ve mühürlerin halifelik otoritesini temsil noktasında önemli bir araçtır.

Mühtedî-Billâh'ın (869-870) künyesi Ebû Abdillâh (Ebû İshâk) el-Mühtedî-Billâh Muhammed b. Hârûn el-Vâsik-Billah el-Abbâsî'dir. Mühtedî her ne kadar Vâsik'in vefatından önce veliaht olarak belirlense de devlet erkânı tarafından yaşının küçük olması bahane gösterilerek veliahtlığı onaylanmadı ve Mütevekkil'e biat edildi. Bağdat'taki askerî erkân ve halk ise buna karşı çıkarak Mu'tez adına hutbe okudular ve Mühtedî'nin halifeliğine karşı çıktılar. Lakin sonra gelişen olaylar neticesinde Mühtedî'nin halifeliği onaylamak zorunda kaldılar. 869 yılında Mühtedî'ye Abbâsî halifesi olarak biat edilip adına hutbe okundu.<sup>25</sup> Mühtedî döneminde ortaya çıkan askerî isyanlar sonucunda yakalanıp hapisaneye atıldı. Türk komutanlarının azlını isteyenlere direnince de isyancılar tarafından öldürüldü.<sup>26</sup>

Mu'temid Alellah'ın (870-892), halifelik dönemi, Abbâsî Devleti'nde hem siyasi hem de askeri dönüşümlerin yaşandığı kritik bir süreçtir. Onun tam künyesi Ebû'l Abbâs el-Mu'temid Alellah Ahmed b. Ca'fer el-Mütevekkil Alellah el-Abbâsî'dir. Bu dönemde, Abbâsî yönetimi Türk nüfuzunu azaltmak için çeşitli politikalar izlemiştir. Türk askerlerinin teminini kesen Mu'temid, Mısır'dan getirilen askerî birliklere öncelik tanımış ve bu politikalar Türk baskısının zayıflamasına neden olmuştur.<sup>27</sup> Özellikle başkent Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınması, Türk etkisinin kırılmaya başladığının somut göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Araştırmacılar, Mu'temid dönemini çift başlı bir yönetim olarak tanımlamaktadır. Her ne kadar halifelik unvanı ve sembolik gücü Mu'temid'de olsa da, devletin fiili yönetimi kardeşi el-Muvaffak'ın ellerinde toplanmıştır. İlginç bir şekilde, Mu'temid bu duruma razı olmuş ve vefatına kadar süren bir "gölge halifelik" düzeni devam etmiştir. Mu'temid-Alellah'ın unvanı olan "el-Mu'temid-Alellah/Allah'a dayanır" ibaresi, onun dini ve siyasi kimliğini sembolize etmektedir.<sup>28</sup> Halifelik mühürlerinde kullanılan bu ifade de diğerleri gibi onun meşruiyetini ve otoritesini vurgulamıştır. Ancak kardeşi el-Muvaffak'ın fiili yönetimi elinde

<sup>21</sup>İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX/25-26; Mes'ûdî, *et-Tenbihve'l-İsrâf*, 346; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 177-178; Bıyıklı, *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna*, 40-41; Bozkurt, *Abbâsiler*, 87; Özaydın, "Müstâin-Billâh", 32/112-113.

<sup>22</sup>İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468.

<sup>23</sup>Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 347; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468-469; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*, IV/305; Ali Aktan, "Mu'tez-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/390.

<sup>24</sup>Aktan, "Mu'tez-Billâh", 31/391; Bıyıklı, *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna*, 46-49.

<sup>25</sup>Mes'ûdî, *et-Tenbihve'l-İsrâf*, 348; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, IV/306-307; Abdülkerim Özaydın, "Mühtedî-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/526.

<sup>26</sup>İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, 468; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 180-181; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, IV/319-320; Bıyıklı, *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna*, 50-53; Özaydın, "Mühtedî-Billâh", 31/526-527.

<sup>27</sup>Taberî, *Târîhu'l-Ümeme'l-Mülûk*, XV/6221, 6222,6532,6536,6556; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, V/358; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/23-24,35; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 183; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*, IV/325-329,332; Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/387; Bıyıklı, *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna*, 54-66; Marshall G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1995), I/466.

<sup>28</sup>İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 183; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I/466.

tutması, Mu'temid'in unvanlarının sembolik bir düzeyde kaldığını göstermektedir. Bu durum, halifelerin unvan ve mühürlerinin siyasi gücü simgeleyen bir araç olmanın yanı sıra, dönemsel zayıflıkların ve değişimlerin izlerini taşıyan birer tarihsel belge niteliğinde olduğunu ortaya koymaktadır.

### 3. Unvanların Tarihsel Kökeni ve Anlamları

#### 3.1 Kavramsal olarak Unvan

Sözlükte unvan “*kitap, mektup ve yazı başlığı*” olarak geçmektedir. TDK ise “*bir kimsenin memuriyetindeki rütbesini, makamını veya mevkiini gösteren ad; san, titr*” olarak tanımlamıştır.<sup>29</sup> Lakap ise “*Bir kimseye, bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin veya o ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ad*” anlamına gelmektedir.<sup>30</sup> Devlet idaresinde kullanılan lakap ve unvanlar, yöneticiler arasındaki hiyerarşik düzenin tanziminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, hanedan mensuplarına verildiğinde, hükümdarlık alameti olarak da kabul edilmekteydi. Bu unvanların takdimi genellikle hükümdar ya da devlet erkânı tarafından gerçekleştirilirdi. Unvanlar yalnızca devlet içi kullanım için değil, aynı zamanda uluslararası yazışmalar ve görüşmelerde de özellikle tercih edilirdi. Devletlerarası ilişkilerin düzenlenmesinde ve iç siyasette dilin ve hitap şekillerinin son derece önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bu yazışmalarda halifenin unvanı daima önce yazılır; böylece muhatap kişi ya da kurumun halifeye olan yaklaşımı ve bakışı bu yolla şekillendirilirdi. Yazışmaların taşıdığı diplomatik ve siyasi önem nedeniyle metinleri kaleme alan kâtiplerin son derece titiz davranmaları beklenirdi. Hitap edilen kişinin unvanlarının doğru bir şekilde bilinmesi ve hangi kişilere nasıl hitap edilmesi gerektiğinin kusursuz bir biçimde uygulanması, yazışmaların en önemli unsurları arasında yer alırdı.<sup>31</sup>Bu nedenle İlk dönem İslam Tarihinden itibaren *Edebü'l-Kâtip* ve *Münşeât Mecmuaları* türünde eserler kaleme alınarak kâtiplerin eğitiminde ve görevlerini ifa ederken örnek almaları sağlanmıştır.<sup>32</sup>

İslam Tarihi açısından unvan kullanmanın Hz. Muhammed (sav) ile başladığı söylenebilir. Hz. Peygamber *'Resûlullah'* unvanını kullanmış, resmi yazışmalarında da bu şekilde yazdırmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de başa geçen devlet başkanları unvan kullanmaya devam etmişler ve gerek halk nezdinde gerekse diplomatik ilişkilerinde bu unvanlarla hitap edilmişlerdir. Emevî devlet yöneticileri de iktidarı ele geçirdikten sonra halife kullanımının yanı sıra kendilerine has unvanlar kullanmışlardır.<sup>33</sup> Konunun sınırları gereği bu kullanımların ayrıntılarına girilmeyecektir.

Abbâsîler, Emevîleri bir ihtilalle devirip iktidarı ele geçirmelerinin ardından meşruiyetlerini kanıtlamak ve muhataplarına gereken mesajları vermek için lakaplar ve unvanlar kullanmaya özen göstermişlerdir. Böylelikle siyasi ve dini bir temel oluşturarak toplumun demografik yapısına karşı bir kabulleniş sağlamayı amaçlamışlardır. Aşağıda ayrıntıları ile ifade edileceği üzere Abbâsî halifeleri halifelik unvanı olarak *'Emîru'l-Mü'minin'*, *'Halîfetullah'*, *'Zillullâhi fi'l-'arz'* gibi unvanlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunların yanı sıra halife isimleri ile lakap kullanımını da yaygınca görüldü. Örneğin *Mu'tasım Billâh* bir lakaptır ve Mu'tasım'ın esas ismi Ebu İshâk'tır.<sup>34</sup>

#### 3.2 Halife Unvanının Gelişimi

İslam devlet geleneğinde devlet başkanını temsilen kullanılan unvanlardan en çok tercih edileni Halife ve Hilâfettir.<sup>35</sup> Hilâfet terimi sözlükte “*birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak,*

<sup>29</sup>“Türk Dil Kurumu | Sözlük”.Unvan,(Erişim 01 Mart 2024).

<sup>30</sup>“Türk Dil Kurumu | Sözlük”.Lakap,(Erişim 01 Mart 2024).

<sup>31</sup>Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/164.

<sup>32</sup>Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent'e Armağan* (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2008), 421-422.

<sup>33</sup>Özaydın, “Unvan”, 42/163.

<sup>34</sup>Özaydın, “Unvan”, 42/164.

<sup>35</sup>Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri* (Konya: Selçuk Yayınları, 1968), 27.

*birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek*” gibi anlamlara gelmektedir. *Halife* ise “*bir kimsenin yerine geçen ve onu temsil eden kişilere*” denilir. Çoğulu ise *hulefâ* ve *halâîf*’tir.<sup>36</sup>

İslam siyaset geleneğinde devlet başkanlığına hilâfet şeklinde bir hitabın tercih edilmesi, halifelik görevini üstlenecek kişinin risâlet görevi hariç Hz. Peygamber’in tüm görevlerini üzerine alarak dünyevî otoritesini temsil etmesinden ileri gelmektedir. Halifenin temel görevi yeryüzünde İslam’ın hükümlerinin uygulanırılığını sağlamak, insanların dünya ile ilgili işlerini düzene sokarak Allah’ın yeryüzündeki hâkimiyetini temin etmektir. Üstüne aldığı bu yetkiyle tüm müminleri temsil ve idare eder.<sup>37</sup>

İslam tarihi seyri incelendiğinde Hz. Peygamber, İslam devletinin temellerini atmış ve devletin yapısının, niteliklerinin nasıl olması gerektiği ile ilgili temel kaideleri koymuştur. Lakin Hz. Peygamber hayatının hiçbir döneminde siyasi unvanlar kullanmamış risâletinin gereği olan *Resûlullah* ibaresini tercih etmiştir. Devlet ve siyasete dair onun namına kullanılan sıfatlar, daha sonraki yakıştırmalardır. İslam siyasi geleneğinde İslam devlet başkanları daha çok *Halife* ve *İmam* şeklinde ifade edilmiş fakat aşağıda belirtileceği üzere *Emîrû’l-Mü’minîn/Müminlerin Emîri* unvanı daha yaygın olarak kullanılmıştır.

Hz. Peygamber’in vefatından sonra devlet başkanlığı sorunu ilk kez ortaya çıkmış ve bu görevi üstlenecek olan kişilere ne şekilde hitap edileceği sorusu gündeme gelmiştir. İlk başlarda Hz. Ebubekir’e *Halîfetü Resûlillâh/Resûlullah’ın Halifesi* şeklinde hitap edilmesi ile sorun çözüme kavuşturulsa da ilerleyen süreçte bunun kullanılabilir olmadığı kanaatine varılmıştır. Zira Hz. Ömer’e geleneğe uygun olarak *Halîfetü Halîfeti Resûlillâh/Resûlullah’ın Halifesinin Halifesi* şeklinde hitap etmişlerdir. Anlaşılacağı ve o günkü sahabelerinde kaygılarını dile getirdikleri üzere bu sürdürülebilir bir durum değildir. Zira halifelerin sayısı arttıkça unvan uzayacak ve bireysel hitaplarda bulunamayacaktır. Çözüm ise bir süre sonra Ebu Musâ el-Eş’arî’nin Hz. Ömer’e yazdığı mektup hitabı ile kendiliğinden çözülmüştür. Ebu Musâ mektubunda Hz. Ömer’e *Emîrû’l-Mü’minîn* diye hitap etmişti. Bir süre sonra Adî b. Hâtîm et-Tâî, Mugîre b. Şu’be, Amr b. Âs ve diğer bazı sahabilerde bu kullanımı tercih etmişler ve kısa süre içerisinde bu unvan yaygınlaşmış ve tüm Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de tercih edilmiştir.<sup>38</sup>

Emevîler döneminde ise iktidarın zorla ele geçirilmesi nedeniyle halkın tepki göstermesini engellemek ve koşulsuz şartsız itaatini sağlayabilmek için Muaviye tarafından *Halîfetullah/Allah’ın Halifesi* unvanı kullanılmıştır.<sup>39</sup> Bu ilk girişimin ardından halifelik saltanata dönüşerek babadan oğula ya da yakın bir akrabaya geçen bir veraset sistemi niteliğine dönüşmüştür. Bu uğurda başta Hz. Hüseyin’in Kербela’da şehit edilmesi olmak üzere pek çok cinayete sahne olacak kapı aralanmıştır.

Endülüs Emevî Devleti kurulduğu zamanlarda ilk olarak hükümdarlar Emîr unvanını kullanmışlardı. III. Abdurrahman döneminden itibaren *Halife*, *İmam*, *Emîrû’l-Mü’minîn* unvanları tercih edilmiştir. Fatimîler ise İmam ve Emîrû’l-Mü’minîn kullanımını yanı sıra pek çok unvan da eklemişlerdir. Hatta o derece ileri gitmişlerdir ki yazışma metinlerinde hitap kısmı neredeyse yarım sayfayı bulmaktaydı. Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkler gibi devletler ilk olarak *Sultan* kullanımını benimsemişler, bunun haricinde *el-Melikü’l-Âdil*, *el-Melikü’l-Kâmil* gibi lakapları da tercih etmişlerdir. Eyyûbî Devleti’nin kurucusu Selâhaddin-i Eyyûbî ise kendine yakışır şekilde hareket ederek *Hâdimü’l-Haremeyn/Haram-Korunmuş Beldelerin (Mekke-Medine) Hizmetçisi* unvanını kullanan ilk Müslüman yönetici olmuştur. Murâbitlar ve Merînîler devletlerinin yöneticileri *Emîrû’l-*

<sup>36</sup>Ebü Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-FârâbîEbûNaşr el-Cevherî, *Tâcü’l-Luğa ve Sıhâhu’l-Arabiyye*, thk. Aḥmed’ Abdulḡafûr’Attâr (Beyrut:Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn, 1407/1987), IV/1356; Muhammed b. MükerrremİbnManzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), IX/83; Casim Avcı, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539; Çeliker, “İslam Hukuku’nda Devlet Başkanlığı”, 252.

<sup>37</sup>Avcı, “Hilâfet”, 1998, 17/539.

<sup>38</sup>Mustafa Fayda, “Emîrû’l-Mü’minîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/156.

<sup>39</sup>Ebü Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö.310/923), *Tarihu’t-Taberî-Taberî Tarihi 5*, çev. Cemaleddin Saylık (Ankara Okulu Yayınları, 2021), V/220.

*Müslimîn*'i tercih ederken, Muvahhidler ve Hafsîlerin Hükümdarları ise ilk dönem kullanımına sadık kalarak Emîru'l-Mü'minîn unvanlarını kullanmışlardır.<sup>40</sup>

#### 4. Abbâsî Halifelerinin Unvan Seçimindeki Kriterler

Abbâsî Devleti bünyesinde bulunan Müslüman halkı birbirine bağlayan temel unsur, Abbâsî halifelerinin Müslümanların lideri konumunda olmalarıdır. Bu nedenle ilk ve en fazla kullanılan unvan “*Halife*” ve buna bağlanılan eklerle kullanımı olmuştur. Böylelikle dini referansı temel hareket noktası kılmışlardır. Bundan amaç devlet içerisinde merkezi otoriteyi sağlam tutmak olsa gerektir. Zira bu unvanlar özellikle İslam toplumlarında halife ve halk arasındaki ilişkinin dini ve siyasi boyutunu ifade etmekteydi. Diğer yandan kuruluşundan itibaren hükümdarlar hem meşruiyetlerini ispatlamak hem de bulunmuş oldukları makamın üstünlüğünü ifade etmek için pek çok unvan da kullanmışlar hatta bazıları kendi isimlerinden çok bu unvanları ile tanınır olmuşlardır. Neticede hükümdarlar halife kavramını bu kullandıkları unvanlarıyla desteklemişlerdir.<sup>41</sup>

Emevîlerden itibaren kullanıma başlayan Halifetullah unvanı Abbâsîlerin ilk döneminden itibaren kullanıla gelmiştir. Bunun tercihinde tıpkı Emevî yöneticileri gibi bu makamı kutsallaştırarak halkın itaatini temin etmek istedikleri intibai ortaya çıkmaktadır. 750 ile 862 arasındaki dönemde, Ebu'l-Abbâs, Mansûr, Mehdî, Hâdî, Harun Reşid, Emîn, Me'mun, Mu'tasım, Vâsık, Mutevekkil ve Muntasır gibi bütün Halifeler bu unvanı kullanmıştır. Bu dönemden sonra da halifeler tarafından yine en çok kullanılan unvan olmuştur.<sup>42</sup>

Lakap ve unvanlar, psikolojik üstünlüğün yanı sıra muhataba güç ve yetkinin dışında hükümdarlık sahanlığı içerisinde haberleşme aracı olarak da kullanılmıştır. Özellikle hutbelerde, paraların arkasında, fermanlarda ve bürokratik yazılarda yer alan unvanlar, bölgenin yöneticisine dair bilgiler vermekteydi. Halk herhangi bir yönetsel değişikliğe hutbeler ve paralar vasıtasıyla gelişmelerden haberdar olabiliyordu. Ayrıca halifeler, kendisinden sonra gelecek olan veliahtlarına halifelik unvanı vererek çevre kesim tarafından biatlerini almaktaydı. Dolayısıyla şehzadelere verilen unvanlar aynı zamanda bir sonraki halifenin kim olacağını da belirlenmesi anlamına gelmekteydi.<sup>43</sup>

#### 5. Unvanların Sembolik ve Siyasi İşlevleri

Unvanlar verilmesi ve alınması açısından yazılı kurallara göre değil, durumlara göre değişkenlik göstermekteydi. Abbâsî dönemi, içerisinde halifelerin kullanım alanlarına göre kendi inisiyatiflerine bağlı bir kavramı teşkil etmektedir. Unvanlar halifenin döneminde cereyan eden gelişmelere göre de şekillenmekteydi. Ancak unvanların kullanımı özellikle uluslararası arenada ve iktidar güçlerini kuvvetlendiren uygulama olduğundan Abbâsî halifelerince yaygın kullanılmıştır. Yalnızca Abbâsî halifeleri tarafından değil tarih boyunca çeşitli devlet hükümdarları tarafından da unvanlar kullanılmıştır.

Uluslararası ilişkiler bağlamında, unvanların ve lakapların çeşitli amaçlar doğrultusunda değerlendirilmesi gereklidir. Abbâsîler, kendilerinden daha zayıf olan emirlikler, komutanlar ve hanedanlarla ilişkilerini güçlendirmek amacıyla çeşitli unvanlar ve hükümdarlık sembolleri sunarak onları Abbâsî otoritesine bağlı hale getirmiştir. Diğer yandan bu şekilde bu hanedanlar da kendi coğrafyalarında halifeden izzet ve ikram olarak varlıklarını kabul ettirmeyi amaçlamışlardır. Kısacası her iki taraf da bu durumu lehlerine kullanmışlardır.

Emirlere ve devlet yöneticilerine verilen unvanlar ise devlet yönetiminde muhatabın konumunun belirlenmesine ve daha fazla nüfuz sahibi olmasına etki etmiştir. Diğer bir fayda ise karşı devletlerle yapılan resmi yazışmalarda ifade edilen hitap biçimi ve unvanın kapsamı büyük bir önem arz etmekteydi. Zira kelimelerden ziyade karşı devletin statüsü ve konumu kendilerine verilen unvanın mahiyetiyle ortaya konulmaktaydı. Diplomasinin temel tanımında bu durum açıkça belirtilmiştir. Kısacası unvan muhatabın konumunu belirtme adına temel göstergedir.

<sup>40</sup>Diğer İslam ve Türk İslam devlet yöneticilerinin kullandığı unvanlar için bak. Özeydın, “Unvan”, 42/164.

<sup>41</sup> Thomas W. Arnold, *Hilafet*, çev. Muhammed İkbâl Saylık (Ankara Okulu Yayınları, 2022), 42; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi* (Ankara Okulu Yayınları, 2002), 52.

<sup>42</sup>Kaynakça için bak. PatriciaCrone-MartinHinds, “Halifetullah”, çev. Mehmet Azimli-Ali Akay, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2007), 178-179.

<sup>43</sup>Nuri Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere*, 195-197.



### 5.1 İktidar ve Meşruiyet Algısı

Devlet içerisinde unvan kullanma geleneği halifenin yanı sıra farklı mevkilerden bürokrat ve yöneticilerinde sıkça tercih ettikleri bir meşruiyet aracı olmuştur. Bürokratik ilişkilerde unvan kullanılması makamın büyüklüğünü temsil etmekteydi. Yöneticiler ise kendilerinin bağlı olduğu halife tarafından unvan verilerek kendi dirliklerinde otoritelerini güçlendirmişlerdir. Sâmerâ döneminde de devlet içerisinde unvan geleneği menşur, hutbe, hil'at, mektup, hitap, ferman gibi alanlarda varlığını korumuştur.

Halife Me'mun, gösterdiği başarılarından dolayı Fazl b. Sehl'e bazı ödüller vermesine karşın öncelikle hutbelerin '*Müminlerin Emiri*' şeklinde kendi adına okunmasını emretmiştir. Bundan amacı Fazl b. Sehl'in kendisinin siyasi gücünün farkına varmasıdır. Diğer yandan Fazl b. Sehl'i onurlandırmak için de ona bazı dirlikler tayin etmiş ve ona '*Zürriyaseteyn*' lakabı takılmıştır.<sup>44</sup> Buradan da anlaşıldığı üzere, diplomatik dilde Halife muhatabın kendisine bağlılığın temini için ayrıca hilafete geçişindeki etkili olan kişilerin bu sadakatlerinin devamını sağlamak için lakapları kullanmıştır. Onlara verilen lakaplar ve ayrıcalıklarla konumlarını yükseltmiştir. Yine zafer müjdeleri gelen yerlerde bunun kalıcılığını sağlamak için o bölgelerde kendi adına halifelik unvanıyla hutbeler okuması; bölgede çıkabilecek olası isyanların ve karışıklıkların önüne geçmeyi amaçladığını göstermektedir.

### 5.2 İslam Dünyası'ndaki Prestij ve Otorite

Abbâsî devletin yönetiminde, teokratik bir yapıya sahip İslam dininin önderinin yönettiği ve tüm Müslümanların başındaki devlet konumunda olması nedeniyle beynelmilel bir devlet anlayışı hâkim olmuştur. Halifelik kurumu, din ve devlet otoritelerini bir arada tutan anlayışla hareket etmekteydi. Dinin merkeze alındığı bu sistemde Abbâsî halifelerinin otoritesi ilahî temellere dayandırılmıştı.<sup>45</sup> Böylelikle dinin sağladığı bu otorite ile Abbâsîler uzun süre tarih sahnesinde varlığını sürdürmüşlerdir. Yine bu yolla muhatap diğer devletler ve bağlı devletlerle ilişki kurmuştu. Bu devletler İslam toprakları üzerindeki amaçları gerçekleştirmek için Abbâsî halifelerinden onay almaları gerekmektedir. Halifelerden alınan onaylarla çeşitli diplomatik ilişkiler kurulabiliyor ya da diğer devletler etki altına alınabiliyordu. Sonuç olarak bu diplomatik hamlelerde etkin olarak hutbelerde isim zikredilmesi, mektuplaşmalarda, hil'at takdiminde, anlaşma metinlerinde unvan takdimi ön plandaydı.<sup>46</sup> Halifelerin çağrısına bağlı oldukları manevi bağ nedeniyle tüm Müslümanlar boyun eğmek zorunluluğu hissediyorlardı. Nitekim Abbâsîler bu gücü pek çok defa kullanmışlardır.<sup>47</sup> Abbâsîler bu manevi gücün oluşması için çeşitli yöntemlere başvurmuştu. Bunlar arasında halifenin yanında yer alan bürokratlar ve din adamlarına da yer vererek dinine düşkün olduğuna dair bir izlenim oluşturmaları söylenebilir. Yine halifeler kapsayıcı ve ilahî temellere dayanana *Emîrül-Mü'minin/Mü'minlerin Emiri, Halifetullah/Allah'ın halifesi* gibi unvanları sık kullanmışlardır.<sup>48</sup> Halifelik kavramının getirdiği dini otoriteyi tek kendi ülkelerinde değil, aynı

<sup>44</sup>Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 37.

<sup>45</sup>Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi II*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), II/499-500.

<sup>46</sup>Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I/248-274; Casim Avcı, *Abbâsîler ve Hilafet*, ed. M.Sabri Küçükkaşçı vd.(İstanbul: İlem Yayınları, 2022), 145,159; Hüseyin Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnü'l Cevzî* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 109; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi II*, II/504; Furkan Alan, *Abbâsî Devleti Döneminde İslam Siyaset Teorisi: Geleneksel Toplum, Müslümanlar ve Halife (VIII.-XIII. Yüzyıl)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 51; Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/542.

<sup>47</sup>Daha detaylı bilgi için bak.:İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII/185; Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956) Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 400.

<sup>48</sup>Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019), 285;Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem*, çev. BurslanKıvameddin (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), II/271; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 162-163; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. EbîBekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 390/1000), *İslam Coğrafyası (Ahsenü'lTakâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur (Ankara: Selenge Yayınları, 2015), 58; Thomas W. Arnold, *Hilâfet*, çev. Saylık İkbâl (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 35-37,52,62; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), II/487-488; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*,

zamanda coğrafyalarındaki diğer İslam toplumlarının tümünde de kurmaya çalışmışlar ve bu gücü diğer devletlere karşı da kullanmışlardır. İlişkili oldukları diğer devletler için de durum farklı değildi. Onlar da kendi varlıklarının devamı ve halklarının desteğini almak için Abbâsî halifesinin otoritesini kabullenmişlerdir. Önemli olan bu onayın alınmasıydı ve bundan sonra halifeye saygı göstermek gerekirken önemliydi.<sup>49</sup> Aynı zamanda hutbelerde halifelerin unvanları anılmakta ve bazen halifelige vergi ödenmekteydi.<sup>50</sup>

## 6. Unvanların Değişen Rolü ve Anlamları

Eman mektupları genellikle karşı tarafın can güvenliğini sağlamak amacıyla İslami usullerle yazılmış mektuplardır. Bu mektupların içeriğinde genellikle halifenin şartları yer almaktaydı. Nitekim karşı taraf bu şartları kabul ettiği takdirde antlaşma sağlanır ve eman geçerli sayılırdı. Aksi durumlarda verilen emanın hükmü yok sayılmıştır.<sup>51</sup> Abbâsî devletinde de oldukça yaygın olan eman mektupları, hükümdar veya kumandanlar tarafından çatışma da oldukları bölgelere ve kişilere gönderilerek bölgede çatışma yaşanmadan teslim antlaşması hüviyetindeydi.<sup>52</sup> Nitekim bu mektupların içeriğine göre taraflar arasında bir antlaşma hükmü sağlamaktaydı. Emanlar aynı zamanda diplomasinin bir aracı olarak da kullanılmaktaydı. İbn Kuteybe'nin *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserinde Abbâsîlerde kullanılan eman mektuplarının birçok örneği bulunmaktadır. Örneğin Ebû Ca'fer ve İbn Hübeyre arasında gerçekleşen mektup alışverişinin de Ebû Ca'fer, İbn Hübeyre'ye bir eman mektubu göndermişti. Mektup önce besmele ile başlamış ve ardından kendisini *Müslümanların Emiri* olarak tanıttıktan sonra eman verilen konulara değinilmiştir. Zimmet ve ahit için de pek çok dini referans kullanılmıştır. Ardından işledikleri suçlardan bağışlandıkları bildirilmiştir. Eman metninde sık sık kendisinin Müminleri Emirî olduğu vurgulanmıştır.<sup>53</sup>

### 6.1 Sâmerâ Dönemi'nde Halife Unvanlarının Değişimi

Corcî Zeydan, din-hükümdar ilişkisi çerçevesinde Emevîlerin kendilerini eşrafa kabul ettirmesini, hilafetteki dini temsil gücüne bağlamış ve bu temsil aracılığıyla saltanatlarını sürdürülebildiklerini iddia etmiştir. Halkın doğasından kaynaklanan bir sebep olarak, gelecekteki liderlerin halkı kontrol altında tutmak için halifelik makamını 'Halifetullah' yani Allah'ın temsilcisi şeklinde sunmaları, bu iddiayı kanıtlar niteliktedir. Gerçekten de halk, halifelüğün kutsal bir dokunulmazlık kazandığını kabul ettikten sonra diğer devletler de benzer politikaları benimsemişlerdir. Zeydan'a göre, Halifelüğün el değiştirmesine halk olumlu tepki vermiş ve itaat edilmiştir. Hatta Abbâsîler daha ileri giderek bu kavramı 'Mehdî' düşüncesine kadar ilerletmiş ve Abbâsî halifelerini dokunulmaz görmüşlerdir.<sup>54</sup>

Abbâsîlerin halife ve din ilişkisinin yanı sıra, Sâmerâ dönemi halifeleri ve kullandıkları mühürler ile lakaplarda, isim seçimlerinde din-devlet ilişkisini işledikleri görülür. Belirtildiği üzere din-hükümdar ilişkisini iyi kullanan Abbâsîler, hedefledikleri siyasi ortamı oluşturmak için bu propagandayı kullanmışlardır. Sâmerâ

I/246; Mahmud Rızık Selim, "İkinci Abbâsî Halifeligi", çev. Ali Aktan, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX (1990), 368.

<sup>49</sup>Avcı, *Abbâsîler ve Hilafet*, 149-150; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi II*, II/505; Yeliz Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (429-590/1038-1194)* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 59.

<sup>50</sup>Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî (ö.360/971), *Târîhu Sinî Hükümdarlar Tarihi*, çev. Demir Habip (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 139; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, II/444-445; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi II*, II/502.; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 108; Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, çev. Fidan Ahmet- Mentuş Hasan (Ankara: Birleşik Yayınları, 1991), I/137; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I/260.; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. Hakkı M. (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1930), 50; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I/267,269.

<sup>51</sup>Daha detaylı bilgi için Bak.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII/58; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö.276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse Hilafet ve Siyaset*, çev. Saylık Cemalettin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 491-492; Murat Akarsu, *Kabileden Devlete Medine Tecrübesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 225-245; Mehmet Şimşir, *İlk Dönem İslam Tarihinde Haberleşme Yöntemleri* (Konya: Hüner Yayınları, 2011), 255-288.

<sup>52</sup>İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII/206,245.

<sup>53</sup>İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse Hilafet ve Siyaset*, 489-491; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II/397.

<sup>54</sup>İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 109; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II/499.

dönemi halifeleri Mu'tasım Billâh ve Mütevekkil Alellâh, '*Zillullâhi fi'l-'arz'/Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi* unvanını kullanmaları bu kabildendir.<sup>55</sup> Mes'ûdî *Murûcî'z-Zeheb* adlı eserinde Halife Mû'tasım'a *gayretullah* şeklinde hitap edildiğini nakletmektedir. Mû'tasım'ın Bizans seferi öncesi huzuruna çıkan İbrahim b. Mehdi ise Bizans'ın saldırıları neticesinde esaret altına alınan Müslümanlara yardım ve öldürülen Müslümanların intikamının alınmak istendiğinde *gayretullah* ifadesini kullanmış, böylelikle Allah'ın gücüne atıfta bulunulmuştur.<sup>56</sup>

## 6.2 Siyasi ve Kültürel Etkileşimlerin Yansımaları

Unvanlar, dış ilişkilerde hitabet ve diplomatik sanatlarda sıkça başvurulan bir yöntem olmuştur. Unvanların kullanım alanları muhatap olunan devletlerle olan ilişkilere göre değişkenlik göstermektedir. Tarihi süreçte denk devletlerle kurulan diyaloglarda unvanların kullanımı diplomatik üstünlük ve prestij nişanesi olarak tercih edilmektedir. Abbâsîlere bağlı feodal devletlerde de unvan kullanımı vassal devletin, dini ve siyasi açıdan kendisinden üstün halifeye bağlılığını gösteren lakaplar seçilmiştir. Bu başlık altında özellikle Sâmerâ dönemi halifelerinin yanı sıra Sâmerâ döneminden hemen sonrasında gelen halifelerinde ne çeşit unvanlar kullandıklarından bahsedilecektir. Zira Sâmerâ döneminde alınan çeşitli kararların yansımaları sonraki devirlerde de etkisini göstermiştir. Özellikle Sâmerâ dönemine yakın halifeler örnek gösterilerek dönemin etkileri gözlenebilecektir.

Diplomatik ilişkilerde unvanların sıkça kullanıldığı alanların başında karşılıklı mektup teatileri gelmektedir. Abu'l-Farac'ın *Abû'l-Farac Tarihi* adlı eserinde geçen Abbâsî-Bizans devletleri arasındaki diplomatik temaslarda karşılıklı hitabetlerde de kendilerinden bahsederken şan, şöhret ve makamlarını belirgin tutmaya çalışıldığı, aynı zamanda muhatabı olduğu hükümdara da onun makamını temsil eden hitap ve unvanlar tercih edildiği görülür. Eserde 937 yılında gönderilen mektupta Bizans İmparatoru kendinden *Roma Diyarının Hükümdarı* olarak bahsederken Abbâsî Halifesine *Yüksek Muzaffer İslam Hükümdarı* olarak hitap edilmiştir. Eserde Abbâsî halifesi için de *Arap Hükümdarı* şeklinde bir tanımlama yapıldığı ve mektup içeriğinde de halifenin *Müminlerin emiri ve Allah'ın kulu Ebül Abbâs Râdi* şeklinde anıldığı aktarılmıştır.<sup>57</sup> Elbette ki dönem dönem devletler arasında güç değişimleri, uluslararası yazışmalara etki eder. Bu örnekte görüldüğü üzere Bizans İmparatoru, bulunduğu siyasi zorluk nedeniyle Abbâsîlerden barış talebinde bulunmaktaydı. Kendi çıkarları için halifeye övgü dolu sözler sarf ederek hedefine ulaşmak istiyordu.<sup>58</sup> Ancak Halife cevabında kendisini *Emîrül-Mü'minin* şeklinde takdim etmiş, Bizans İmparatoruna ise Roma diyarının hâkimi şeklinde alt dille konuşmuştur. Diplomatik açıdan değerlendirildiğinde de unvanların üstünlük kurmak için kullanıldığını anlaşılmaktadır.

Mes'ûdî ve Ebû'l-Ferec'in aktarımlarına göre, el-Vâsık-Billâh döneminde Bizans tarafından bir elçilik heyetinin gönderildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, Bizans tahtına Theophilos'un oğlu III. Michael henüz 3 yaşında iken geçmiş, naiblik görevini ise annesi üstlenmiştir. Bu dönemde ilişkileri güçlendirmek amacıyla

<sup>55</sup>Furkan Alan, *Abbâsî Devleti Döneminde İslam Siyaset Teorisi: Geleneksel Toplum, Müslümanlar ve Halife (VIII.-XIII. Yüzyıl)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 49.

<sup>56</sup>Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 528-529; Mes'ûdî, *Muruc Ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur (Selenge Yayınları, 2011), 400.

<sup>57</sup>"*Arapların 328 (M.937) yılına müsadif aynı yılda Roma kralı, Arap kralı Râdi'ya Kıymetli taşlarla işlenmiş altın ve gümüş kaplarla sair eşyadan müteşekkil değerli hediyelerle, Roma dili ile Arapça tercümesiyle birlikte altın yaldızı ile yazılmış mektubu taşıyan bir elçi gönderdi. Mektupta: "Büyük Roma hükümdarları Romanus, Constantinus İstephanus ve Constantinus'tan, yüksek muzaffer İslam hükümdarına selam. Size karşı olan sarsılmaz muhabbetimizden ve zati biraderinize karşı duyduğumuz sevgiyi sağlamlamak arzusundan dolayı size hediyeler gönderiyor ve tarafınızdan kabul ile karşılmasını umuyoruz". Mektup bu sözlerden başka halife Râdi'yi sulha davet eden birçok uzun cümleleri ihtiva ediyordu. Arap hükümdarı hediyeleri kabul edip bunlara hediyelerle mukabele etmiş ve bir elçi ile birlikte gönderdiği mektupta şu sözleri söylemişti: "Müminlerin emiri ve Allah'ın kulu Ebül-Abbâs Râdi'den Roma diyarının hâkimleri Romanus, Constantinus, İstephanus ve Constantinus'a selam. Ricanıza mebni, hediyelerinizi sevgi ile kabul ettik. Aramızdaki sulhu kuvvetlendirmek için biz de size hediyeler gönderiyor ve elçimiz vasıtası ile saygılarımızı sunuyoruz".* Abu'l-Farac Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 1/254-255.

<sup>58</sup>Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, 1/254-255.

Abbâsî halifesine sulh teklifinde bulunmak ve esirlerin mübadelesi meselesini görüşmek üzere bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Halife el-Vâsık-Billâh, Bizans elçisini memnuniyetle karşılamış ve hitaplarında ılımlı bir üslup benimsemiştir. Bu yaklaşımla babasının daha önce kullandığı aşağılayıcı ifadelerin aksine farklı bir diplomatik tavır sergilemiştir. Nitekim el-Vâsık-Billâh'ın babası daha önce “*Biz Araplarla Hıristiyanları denk tutup mübadele edemeyiz*” diyerek sert bir tutum benimsemişti. El-Vâsık-Billâh ise izlediği ılımlı siyaset ile daha yakın ilişkiler kurmuş ve döneminde elinde tuttuğu sıradan cariye ve kölelere karşılık savaş esirlerinin serbest bırakılmasını sağlamıştı.<sup>59</sup> Bu durum, halifelerin kullandıkları unvanların sadece meşruiyetin bir göstergesi olmadığını, aynı zamanda diplomasi dilinin şekillenmesinde ve güçlü ilişkilerin kurulmasında da etkili bir araç olduğunu gözler önüne sermesi noktasında önemlidir.

Halife Muktedir döneminin muhafız birliği kumandanı olan Mûnis el-Muzaffer'e *Emîru'l-ümerâ* unvanı verilmişti. Bu unvan onun kısa sürede etkili bir pozisyona gelmesini sağladı.<sup>60</sup> Halife ile komutan arasındaki ilişkiler bir süre sonra bozulunca Mûnis destek bulmak için Musul çevresine gitti ve çevre kabilelere mektuplar göndererek destekçi aradı. Halife Muktedir de boş durmayarak veziri Hüseyin b. Kâsım vasıtasıyla komutanın mallarını müsadere ettirmiş, onun gücünü zayıflatmak istemiştir. Muktedir diğer yandan vezirini taltif etmek için de *'Amîdü'd-devle* unvanını verdi. Mûnis bu gelişmelerin ardından *Emîru'l-Mü'minîn* şeklinde hitap ettiği bir mektup yazarak ona saygısını göstermiştir. Aynı zamanda bu hitap onun gücünden çekinmekte olduğunu da göstermektedir. Ayrıca Mûnis'in halifeye hitabında *Emîru'l-Mü'minîn* unvanını kullanması, Mûnis'in Muktedir'in halifeliliğini hala kabul ettiğini gösterdiğinin de bir işaretiydi.<sup>61</sup>

Büveyhîlerle olan ilişkilerde de unvan kullanımının önemi göze çarpmaktadır. Halife Müstekfi-Billâh döneminde Büveyhîler, Bağdat'ta kalarak Halifeyi baskı altına almışlardı. Büveyhîler hânedanının kurucusu ve bu hânedanın Cibâl, Fars, Hûzistan kolunun 932-949 yılları arasındaki hükümdarı olan Ebü'l-Hasen Ali b. Büveyh b. Fennâhusrev ed-Deylemî<sup>62</sup> Bağdat'a geldiğinde, Halife onu hoş karşılayıp *İmâdüdevle/Devletin Direği* unvanını vermiş ve Emîru'l-Ümerâ olarak atamıştır. Aynı zamanda Ahmed'e *Muizzüdevle/Devlete Kudret Veren*, Hasan'a *Rüknüdevle/Devletin Dayanağı* lakaplarını da tevdi etti.<sup>63</sup> Büveyhîlere karşı izlenen stratejide Halife, bu unvanlar aracılığıyla yönetime bağlılıklarını devam ettirmeyi amaçlamıştır. Büveyhîler de Abbâsî halifeliliği karşısında durumun farkında olup iktidarı deviremeyeceklerini bildikleri için bu durumu lehlerine çevirmek istemişler ve olumsuz bir durum oluşmaması için sessiz kalıp kendilerine tevdi edilen bu unvanları kullanmışlardır.<sup>64</sup>

Hamdânîler ile Abbâsîler arasındaki unvan temelli ilişkilere bakıldığında Musul civarında yaşayan Hamdân b. Hamdûn'un 873 yılında nüfuzlu bir kişi olduğu görülür. Hamdûn'un etkisi ve gücü Abbâsî Halifesi Mu'tazid'in dikkatini çekmiş ve 894 yılında elinde bulunan bazı bölgelere vali olarak onu atamıştı. Hamdân'ın oğulları da iyi ilişkiler kurmuşlar, bunun neticesinde Diyar-ı Rebia, Nihâvend ve Musul'un valiliklerini almışlardır. Musul valisi olan Hamdân'ın oğlu Ebü'l-Heyca'nın 929 yılında vefatından sonra yerine oğlu Hasan, Musul'un idaresine geçti. Hamdânîlerin bu bölgedeki icraatları ve Doğu Roma'yla sınır mücadelesini gören Müttakî, halifeliliği döneminde Büveyhî baskısından kurtulmak için Hamdânîlerden yardım istedi.<sup>65</sup> Yardım talebine olumlu cevap verildi ve Nâsırüdevle b. Hamdân, halifeye yardım amaçlı olarak gönderildi. Halife, bu yardımlar karşısında Nâsırüdevle'ye Emîru'l-ümerâlık görevini ve *Nâsırüdevle/Devletin Yardımcısı* unvanını

<sup>59</sup> Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, 194-195; Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, I/230-231; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 95.

<sup>60</sup> Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (Boğaziçi Yayınları, 1980), III/738.

<sup>61</sup> İhsan Arslan, “Abbâsî Devletindeki Komutanların Siyasi ve İdari Sahalardaki Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/26 (2013), 66-68.

<sup>62</sup> Ahmet Güner, “İmâdüdevle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) XXII/173-174.

<sup>63</sup> Ebü'Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016), 487; Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, III/741.

<sup>64</sup> İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 205.

<sup>65</sup> Stanley Lane Poole-Halil Edhem Eldem, *İslam Devletleri Tarihi Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, ed. Samet Aliç- Murat Kıvanç Köroğlu (Selenge Yayınları, 2020), 152; Şaban Öz, *İslam Tarihi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 192.

verdi.<sup>66</sup> Ancak Nâsîrüddevle, Büveyhîler karşısında dayanamayarak Emîrî'l-ümerâlık görevini bıraktı. Burada görüldüğü gibi, Abbâsî halifeliği siyasi gücünü kaybettiğinde, diğer devletlerin askerî gücüne ihtiyaç duyduğu ve bu gücü temin etmek için de çevresindeki bağlı kuvvetlerin liderlerine unvanlar verdiği anlaşılmaktadır. Bu vasıta ile yardım sağlanmışlardır. Unvan kullanımı siyasi bağlılıkları kurmaya vesile olmuştur.<sup>67</sup>

Unvan ve lakaplar, yalnızca halifeler tarafından verilmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda hükümdarlar ve devlet görevlileri ya da halk, gösterdikleri başarılar doğrultusunda halifelerini veya yöneticilerini belirli unvanlarla anmışlardır. Bu unvanlar, bağlama ve değerlendirme ölçütlerine bağlı olarak bazen olumlu, bazen de olumsuz bir nitelik taşımışlardır. Tarihî kaynaklar, bu tür olaylara sıkça yer vermektedir. Örneğin, İbn Kesîr'in aktardığı bir rivayette, İbrahim b. Mehdî'nin halifeliğine biatten sonra Cuma hutbesi sırasında halkın kendisine "Mübarek" lakabını verdiği belirtilmiştir. Bu durum, halkın İbrahim b. Mehdî'nin halifeliğini kabul ettiği ve ona duyulan olumlu yaklaşımı ifade etmektedir.<sup>68</sup> Bu örnek, unvan ve lakapların sadece devletin resmî mekanizmalarıyla değil, aynı zamanda halkın algısı ve söylemleriyle de şekillendiğini göstermektedir. Özellikle Abbâsîler döneminde, halkın bir lideri benimsemesi ya da onaylaması, verdiği unvanlar aracılığıyla ifade edilebilmiştir. "Mübarek" gibi olumlu anlamlar taşıyan unvanların, liderin meşruiyetini güçlendirdiği ve halk desteğinin bir sembolü olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Bir diğer örnek, Abbâsî hanedanının en nüfuzlu simalarından biri olan ve Halife Mu'temid-Alellah'ın hilâfet nâibi olarak görev yapan Ebû Ahmed el-Muvaffak'a atfedilen *Nâsîr-lidînillâh* unvanıdır. Bu unvan, el-Muvaffak'ın gerçekleştirdiği önemli bir askeri başarı sonucunda kendisine verilmiştir. El-Muvaffak, Abbâsî Halifesi Mu'temid'in kardeşi olup, yönetimde önemli bir güce sahiptir. Zira onun Abbâsî Devleti'ni uzun yıllar boyunca tehdit eden Zenc İsyanı'nın liderini yakalayarak öldürmesi ve isyana destek veren güçleri dağıtması, bu unvanın verilmesine zemin hazırlamıştır. *Nasır Dinillah/Allah'ın dininin yardımcısı* unvanı, onun Abbâsî yönetimi ve İslam dünyası için oynadığı kritik rolün bir yansıması olarak kabul edilmiştir.<sup>69</sup>

Unvanlar, halifelerin olumlu ya da olumsuz kararlarına ve devlet içindeki aktörlerin davranışlarına bağlı olarak çeşitli şekillerde verilmiştir. Bu konuda olumsuz bir örnek olarak El-Husaybî'ye verilen unvan gösterilebilir. Abbâsî Halifesi Muktedir'in halifelik döneminde vezirlik yapmış olan el-Husaybî, daha önce Halife'nin annesinin kâtipliği görevini üstlenmiştir. Ancak, devlet işlerine müdahil olmaya başlaması üzerine bu görevden uzaklaştırılmıştır. El-Husaybî, kâtiplik görevi sırasında takvaya yönelmiş olmasına rağmen, vezirlik görevine geldikten sonra bu yolu terk etmiştir. Bu değişim, halk tarafından olumsuz bir şekilde değerlendirilmiş ve kendisi *el-Mürted/Dinden Dönen* lakabıyla anılmıştır.<sup>70</sup>

Unvan ve lakap kullanımı, kendine özgü kurallar ve sınırlarla belirlenmiş bir yapıya sahiptir. Örneğin *Yeminüd-devle* unvanı, devlet görevlilerine bir şeref unvanı olarak verilmekteydi; ancak bu unvanın halifeler için kullanılması söz konusu değildi. Benzer şekilde *Emîrî'l-Ümerâ* unvanı da yalnızca devletin en üst düzey yöneticilerine özgü bir sıfattı ve bu unvan herkes tarafından benimsenemezdi. Halifelere verilen unvanlar ise tamamen kendilerine hastır ve Abbâsî dönemi kaynaklarında geçen unvanların büyük çoğunluğu halifelere ait olmuştur. Örneğin, "*Emîrül Müminîn*" ve "*es-Sultan*" unvanları yalnızca halifeler tarafından kullanılabilirdi. Bu unvanların başka biri tarafından kullanılması açık bir isyan anlamına gelmekteydi. Böyle bir durumda, unvanı kullanan kişi meşruiyetini ve yetkisini kanıtlamak zorunda kalırdı.<sup>71</sup>

Halifelerin kullandıkları en özel unvanlarını halifelik yüzüklerine kazıtlırdı. Bu yüzüklerde, halifeleri simgeleyen yazılar bulunurdu. Bu yazılar her halifenin şahsına münhasırdı. Örneğin, Me'mun'un mühründe *Selillah'e yûtike/Allah'tan iste, O verir*, Mu'temid'de *Essaidü men vuzabi-gayrihi/Mesud başkasından ibret*

<sup>66</sup>Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere*, 305.

<sup>67</sup>İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, 408.

<sup>68</sup>İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/419.

<sup>69</sup>İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII/231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/122.

<sup>70</sup>İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII/135.

<sup>71</sup>Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere*, 222,316.

*alandır, Mu'tasım'da Allahu sikatu Ebi İshak/Allah'a güvenir, O'na inanır, Vâsik'in mühründe ise Allahu sikatü'l-Vâsik/Vâsik'in güvendiği yegâne varlık Allah'tır* ifadeleri yer alırdı.<sup>72</sup>

Görüleceği üzere Abbâsî halifeliği özellikle siyasi ve dini gücünü vurgulayarak kendi meşruiyetini sağlamıştı. Tüm kullanılan bu unvan, lakap ve mühürlerle halifelerin dini otoriteleri ve meşruiyetleri vurgulanmıştır.

## SONUÇ

Unvanlar ve lakaplar yalnızca liderler arasındaki ilişkileri yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal statüyü, siyasi gücü ve değerleri ifade eder. İncelenilen örneklerde unvanların ve hitapların siyasi iletişimin önemli bir parçası olduğu ve siyasi bağlamlarda nasıl işlev gördüğü ortaya çıkmaktadır. Unvanların kullanım şekli devletin yürüteceği diplomatik ilişkilerde tavrını gösteren ve sıkça başvurulan bir uygulamadır. Bu durum sadece dış ilişkilerde değil aynı zamanda da iç ilişkilerin seyrini önemli ölçüde değiştirmektedir. Atanan üst düzey görevlilerin halife tarafından aldığı unvanlar, onların toplumsal alanda belli bir statüye ulaştığını da göstermektedir. Özellikle bağlı devlet yöneticileri Halifeden bazı unvanları alarak bölgedeki gücünü pekiştirmeyi amaçlamış, aynı zamanda hâkimiyet alanı içerisinde Müslüman nüfusunun da bağlılığını kendilerine sağlamıştır.

Abbâsî Halifelerinin kendilerinin kullandığı ve atadıkları kişilere verdikleri unvanlar genel anlamıyla siyasi bir araç olarak kullanılmıştır. Halifeler, Abbâsî devleti içerisinde yaşayan reâya ve İslam devletlerine karşı sade bir isim kullanmaktan ziyade, dini nitelikte unvanlar kullanarak onlardan öncelikle manevi bir bağ ile bağlanmalarını sağlamıştır. Aynı zamanda Halifelerin kullandığı bu unvanlarla diğer İslam devletleri nezdinde de politik bir üstünlük elde etmişlerdir. Nitekim İslam dinine mensup diğer devlet liderlerine verdikleri unvanlarda, özellikle halifenin unvanı ile eş değer olmamasına önem gösterildiği anlaşılmaktadır. Örneğin; Müizzüddeve/Devlete Kudret Veren; İmadüddeve/Devletin Direği, Rüknüddeve/Devletin Dayanağı anlamlarına gelmekteydi. Ancak devletin asli ve dini lideri konumunda kullanılan unvanlar çoğunlukla halifelere mahsustu.

Sâmerâ döneminde de bu durum aynı şekilde devam etmiştir. Bu dönem halifelerinin kullandığı unvanlar daha çok dini vurgu yaparak kutsallık sağlanmıştır. Yine özellikle Müslüman halkların halifeye olan bağlı kuvvetlendirilerek onların tabiiyetinin devamı amaçlanmıştır. Bu konuda öne çıkanlar arasında mühürlerdeki ibareler dikkat çekmektedir. Bunlar incelendiğinde Me'mun'un mühründe Selillah'eyütike/Allah'tan iste, O verir, Mu'temid'de Essaidü men vuzabi-gayrihi/Mesud başkasından ibret alandır, Mu'tasım'ın mühründe Allahu sikatu Ebi İshak/Allah'a güvenir, O'na inanır, Vâsik'in mühründe Allahu sikatü'l Vâsik/Vâsik'in güvendiği yegâne varlık Allah'tır, Emîrül Müminîn, es-Sultan, Mübarek, Zıllullâhi fi'l-'arz'/Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi, Gayretullah, Halifetullah, unvanlarının kullanıldığı görülür. Halifeler Müizzüddeve/Devlete Kudret Veren, İmadüddeve/Devletin Direği, Rüknüddeve/Devletin Dayanağı, Yeminüddeve, Emîrül-Ümerâ, El-Mürted/Dinden Dönen, Nâsır-lidînillâh unvanlarını tebaalarına vermişlerdir. Roma Diyarının Hükümdarı, Yüksek Muzaffer İslam Hükümdarı, Arap Hükümdarı gibi unvanlarla da diğer devlet hükümdarlarına hitap etmişlerdir.

Abbâsî devleti kuruluşu ve yıkılışına kadarki süreç içerisinde unvanları diplomatik yönden sıkça kullanmıştır. Devletin siyasi gücüne bağlı olarak, zayıfladığı dönemlerde, Müslüman Türk devletlerinden başarı göstermiş olanlara, anında diplomatik menşurlar gönderilerek onların desteğini almayı amaçlamışlardır. Aynı zamanda özerk bir yönetime sahip olan valilerine çeşitli unvanlar vererek görevlilerin bölgede nüfuzunun artmasına katkıda bulunmuşlar, onların sadakatlerini ve biatlerini almayı amaçlamışlardır.

<sup>72</sup>Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, 116; Ali Kuşçalı, *Samerra'dan Bağdat'a Dönüş Mu'temid Alellah Döneminde Abbâsî Devleti* (Kitap Dünyası, 2022), 37; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar* (Türk Tarih Kurumu, 1997), 48-49.

<b>Author Contributions / Yazarların Katkısı:</b>	<b>Author / Yazar 1</b>	<b>Author / Yazar 2</b>
Conceptualization (CRediT 1) / Araştırmanın Tasarımı	%40	%60
Data Curation (CRediT 2) / Veri Toplanması /	%50	%50
Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)/ Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama	%40	%60
Writing (CRediT 12-13) / Makalenin Yazımı	%50	%50
Writing – Review & Editing (CRediT 14) / Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	%45	%55

**Funding / Finansman:** This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

**Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması:** The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

## KAYNAKÇA

- Akarsu, Murat. *Kabileden Devlete Medine Tecrübesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Aktan, Ali. "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aktan, Ali. "Mu'tez-Billâh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Alan, Furkan. *Abbâsi Devleti Döneminde İslam Siyaset Teorisi: Geleneksel Toplum, Müslümanlar ve Halife (VIII.-XIII. Yüzyıl)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Arnold, Thomas W. *Hilafet*. çev. Muhammed İkbâl Saylık. Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Arslan, İhsan. "Abbâsi Devletindeki Komutanların Siyasi ve İdari Sahalardaki Etkileri Münisü'l-Muzaffer Örneği". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 6/26 (2013), 57-76.
- Avcı, Casim. "Abbâsiler ve Hilafet". *Geçmişten Günümüze Hilafet*, ed. M. Sabri Küçükaşçı vd. 131-164. İstanbul: İlem Yayınları, II. Basım, 2022.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Avcı, Casim. *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Avcı, Casim. "Mu'tasım-Billâh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Yeliz. *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsi Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî (ö. 279/892-93). *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bıyıklı, Murat. *Kuruluşundan Başkentlik Dönemi Sonuna Kadar Sâmerâ*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsiler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Crone, Patricia-Hinds, Martin. "Halifetullah". çev. Mehmet Azimli-Ali Akay. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX/2 (2007), 166-188.
- Çeliker, Hüseyin. "İslam Hukuku'nda Devlet Başkanlığı". OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 26/26-27 (2008), 251-298. <https://doi.org/10.17120/omuifd.70829>.
- Demirci, Mustafa "Sâmerâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû Naşr el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed' Abdulğafûr' Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Fayda, Mustafa. "Emîrî'l-Mü'minin". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/156-157. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gibb, H.A.R. *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*. çev. Hakkı M. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1930.
- Gregory, Abu'l-Farac. *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Güner, Ahmet. "İmâdüddeve". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Hitti, Philip K. *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. Metin Karabaşoğlu. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965). *es-Sîretü'n Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ, Hz. Peygamber ve Halifeler*. çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvîed-Dimaşki eş-Şâfiî (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim B. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276-889). *el-İmâme ve's-Siyâse Hilafet ve Siyaset*. çev. Saylık Cemalettin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030). *Tecâribü'l-Ümem*. çev. BurslanKıvameddin. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- İbnü'l Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî (ö.630/1233). *El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*. çev. Abdullah Köse. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü't-Tıktaka, Ebû Ca'fer Safiyyüddin (Celâlüddin) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (ö. 709/1309). *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi 632-1258)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- İsfahânî, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî (ö.360/971). *Târîhu Sinî Hükümdarlar Tarihi*. çev. Demir Habip. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418). *Halifelik Kurumu ve Tarihi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.
- Kan, Kadir. "Vâsik-Billâh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kırkpınar, Mahmut. "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.



- Köse, Nuri. Abbâsîler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları. Samsun: OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kuşçalı, Ali. *Samerra'dan Bağdat'a Dönüş Mu'temid Alellah Döneminde Abbâsî Devleti*. Konya: Kitap Dünyası, 2022.
- Kutluay, Yaşar. *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*. Konya: Selçuk Yayınları, 1968.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 345/956). *et-Tenbih ve'l-İşraf Dünya Coğrafyası ve Tarihi*. çev. Mithat Eser. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzeli (ö. 345/956). *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Miquel, Andre. *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*. çev. Fidan Ahmet-Menteş Hasan. 4 Cilt. Ankara: Birleşik Yayınları, 1991.
- Mukaddesî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 390/1000). *İslam Coğrafyası (Ahsenü'tTakâsîm)*. çev. D. Ahsen Batur. Ankara: Selenge Yayınları, 2015.
- Öz, Şaban. *İslam Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar". *Prof. Dr. Işın Demirkent'e Armağan*. 421-433. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2008.
- Özaydın, Abdülkerim. "Mühtedî-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müntasır-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müstaîn-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim. "Unvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Levent. *Haçlı Seferlerine Kadar Abbâsîler Döneminde Hıristiyanlar*. İstanbul: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Polat, Hüseyin. *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l Ferec İbnü'l Cevzî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Poole, Stanley Lane-Eldem, Halil Edhem. *İslam Devletleri Tarihi Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*. ed. Samet Alıç-Murat Kıvanç Köroğlu. Selenge Yayınları, 2020.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Abbâsîler Dönemi Murabıtlar Devleti*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.
- Selim, Mahmud Rızk. "İkinci Abbâsî Halifeliği". çev. Ali Aktan. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX* (1990), 368.
- Suyûtî, İmam Ebû'l Fadl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfî (ö.911/1505). *Halifeler Tarihi Târihu'l Hulefâ*. çev. Abdullah Gündüz. İstanbul: Asalet Yayınları, 2018.
- Şimşir, Mehmet. *İlk Dönem İslam Tarihinde Haberleşme Yöntemleri*. Konya: Hüner Yayınları, 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö.310/923). *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*. çev. Abolğasem Payandeh. 17 Cilt. Tahran: Asamir Yayınları, 1957.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö.310/923). *Târihu't-Taberî-Taberî Tarihi*, 6 Cilt. çev. Cemaleddin Saylık. Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Topuz, Hatice Kübra. "Abbâsî Başşehri Sâmerâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi". *İstem* 18 (2011), 83-112.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/3148. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Afşin, Haydar b. Kâvûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bâbek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zeydan, Corcî. *İslam Uygarlıkları Tarihi II*. çev. Nejdet Gök. 4 Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- "Türk Dil Kurumu | Sözlük". Erişim 01 Mart 2024. <https://sozluk.gov.tr/>